

МІСЦЕ ДЕРЖАВИ В СИСТЕМІ УПРАВЛІННЯ ТРАНСАКЦІЙНИМИ ВИТРАТАМИ

У статті досліджуються інституціональні передумови необхідності державного регулювання трансакційного сектора економіки. Визначено місце держави в системі управління трансакційними витратами, обґрунтовано основні принципи державного втручання в трансакційну сферу.

The institutional prerequisites needed for state regulation of transactional sector of economy are investigated in the article. The place of the government in the management of transaction costs is determined. Basic principles of government interference in transaction sphere are grounded.

Ключові слова: трансакційні витрати, трансформаційна економіка, державне регулювання економіки.

Key words: transaction costs, transformational economy, state regulation of economy.

ВСТУП

Підсумки більш ніж десятирічного періоду трансформації національної економіки показали, що однією з причин низької ефективності роботи ринкових механізмів є нерозвиненість інституціонального середовища. Необхідність обліку трансакційних витрат та оцінка їх впливу на відтворювальний процес продиктована ускладненням економічних відносин, посиленням, поряд з технологічними факторами, значущості інституціональних факторів економічного розвитку. Концепція трансакційних витрат досить широко розробляється у закордонній літературі, а в останні роки все частіше використовується в дослідженнях вітчизняних економістів.

Пошук інформації, ведення переговорів, складання договорів, оцінка властивостей обмінюваних благ, специфікація прав власності, запобігання можливостей опортуністичної поведінки в дійсності вимагають значних витрат, і від того, яка частка даних витрат припадає на одиницю обмінюваного блага, у кінцевому підсумку залежить ефективність і конкурентоспроможність як окремих економічних суб'єктів, так і національної економіки в цілому.

У зв'язку з цим необхідною є активізація державної політики в напрямі вдосконалення інституціонального середовища і, зокрема, розроблення конкретного механізму управління трансакційними витратами.

У даний час управління трансакційними витратами є однією з найбільш

актуальних задач розвитку економіки України, найважливішою умовою її сталого розвитку, а її вирішення вимагає серйозного теоретичного обґрунтування, що враховує специфіку сучасного етапу розвитку національної економічної системи.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Дослідження трансакційних витрат у закордонній економічній літературі виділяється в окрему теорію трансакційних витрат, що є частиною більш загальної інституціональної теорії. Серед дослідників інституціональної економіки слід зазначити таких авторів, як Г. Беккер, Дж. Бьюкенен, Т. Веблен, Дж. Коммонс та інші. Найвагомий внесок у розвиток теорії трансакційних витрат внесли такі дослідники, як А. Алчіан, Й. Барцель, Г. Демсец, Р. Коуз, Д. Норт, О. Уільямсон, Дж. Уолліс.

Серед вітчизняних економістів проблеми інституціональної економіки та трансакційних витрат розглянуто у працях С. І. Архиреева, І.П. Булеєва, В.М. Гейця, А.А. Гриценка, О. Шепеленко та інших. Завдяки їх роботам розкриті питання місця та ролі трансакційних витрат у процесах ринкової трансформації економіки України, формування її інституціональних структур.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Разом з тим, слід відзначити недостатню розробленість підходів до досл-

ідження механізму управління трансакційними витратами в національній економіці, а також питань практичного застосування теорії трансакційних витрат при виробленні відповідних заходів державної економічної політики.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі дослідження інституціональних засад необхідності державного втручання в економіку визначити основні напрями та принципи державного регулювання економічної системи, з метою управління трансакційними витратами.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Для виявлення основних напрямів державного регулювання трансакційного сектора, необхідно в першу чергу, визначити місце держави в системі управління трансакційними витратами.

Головною метою будь-якої економічної системи є задоволення матеріальних потреб людини. Передбачається, що дана мета з максимальною ефективністю може бути досягнута за допомогою ринкового механізму, що характеризується наявністю приватної власності, необмеженим числом учасників, вільною конкуренцією, де жоден суб'єкт не має сил для впливу на інших суб'єктів, а ціни й обсяги життєвих благ устанавлюються відповідно до рівноважного стану. Але вільний ринок у чистому вигляді не існує, а економічні системи всіх країн є змішаними.

Обґрунтування необхідності державного втручання в економіку пояснюється, як правило, наявністю так званих "провалів ринку". Відповідно до даної моделі приводяться наступні доводи про необхідність державного втручання в економіку: ефективність за Парето не забезпечує розподілу ресурсів відповідно до існуючих концепцій справедливості; ринковій економіці властиві такі провали, як монополія, зовнішні ефекти, асиметричність інформації. Дані положення відповідають логіці опису економіки при повній відсутності держави з абсолютно вільною ринковою економікою. Такий підхід можна назвати стандартним виправданням державного втручання в економіку. Дж. Бьюкенен у своїй роботі "Межі свободи. Між анархією й Левіафаном", такий стан економіки називає "утопією вільного примусу" [1, с. 214].

Ефективність за Парето відноситься до "твердого ядра" неокласичної економічної теорії і представляє припущення про здійснений розподіл благ і ресурсів, коли єдиний спосіб підвищення добробуту будь-якого ринкового агента можливий за рахунок погіршення добробуту іншого. Якщо розглядати державне втручання в ринок економіку з погляду Парето-ефективності, то можна припустити, що будь-які неринкові методи призводять до недосяжності Парето-ефективності. Таким чином, створюється "штучна" ситуація, відмінна від тієї, котра була б створена в ході ринкового саморегулювання. У цьому випадку можна говорити про втрату ефективності. Таким чи-

ном, можна констатувати, що держава, втручаючись у функціонування вільного ринку, ініціює додаткові трансакційні витрати для приватного сектора, що створює перешкоди для взаємовигідного обміну й, таким чином, забезпечення Парето-оптимальності, а будь-яке державне втручання в економіку, навіть у рамках однієї галузі, в остаточному підсумку призводить до недосяжності Парето-оптимальності розподілу ресурсів у економіці в цілому. На це, зокрема, звертає увагу А. Шастітко, інтерпретуючи сформульований Р. Ліпсі й К. Ланкасером принцип "second best": "якщо в системі загальної рівноваги з'являється обмеження, що не дозволяє в одній з її частин забезпечити Парето-оптимальність розміщення ресурсів, забезпечення Парето-оптимальності в інших частинах системи (навіть у випадку доступності) стає небажаним", виникає "... недосяжність ефективного ціноутворення на одному ринку, якщо сусідній характеризується умовами недосяжної конкуренції... то переборність трансакційних витрат визначає можливість досягнення квазіоптимуму на основі вибору між доступними альтернативами, а не в результаті прагнення до недосяжного ідеалу" [5, с. 68].

Таким чином, будь-яке, навіть незначне, втручання держави у функціонування ринкової економіки змінює "траєкторію" діяльності індивідів, змушуючи їх прагнути до квазіоптимуму. Однак, у зв'язку із цим не можна зробити висновок про те, що втручання держави в ринкову економіку повинне бути мінімальним або взагалі відсутнім, тому що саме функціонування ринку забезпечується державою. Припущення про те, що задоволення потреб людини в життєвих благах може здійснюватися тільки за допомогою ринкового механізму, аж ніяк не виключає присутності держави — іншими словами, навіть вільна ринкова економіка не є "бездержавною".

Обґрунтування необхідності втручання держави в економіку через наявність провалів ринку, на нашу думку, досить вагомим, але таке пояснення не описує всієї справжньої картини відсутності державного втручання в економіці й, у першу чергу, гіпотетичної відсутності правових норм, без яких вільний ринок взагалі не зміг би існувати. У ринковій економіці держава є головним суб'єктом, що генерує інституціональне середовище, що здійснює гарантування прав власності й примус до виконання контрактів.

Разом з тим, економічна роль держави далеко не обмежується лише створенням умов для функціонування ринку й виправленням його провалів, вона бере на себе функції з забезпечення розвитку соціально-економічної системи в цілому. Державне регулювання національної економіки являє собою складний діалектичний механізм: держава виступає одночасно й суб'єктом регулю-

вання, й учасником ринку, вона створює формальні правила й сама діє за цими правилами, вона має економічну владу, одночасно прагнути бути ефективним виробником. Таке положення держави далеко виходить за рамки дії саморегулюючих економічних закономірностей, а певним економічним діям держави взагалі немає альтернативи.

Відповідь на питання про необхідність присутності держави в економіці не може бути вичерпана лише доказом від зворотного, тому що державне регулювання економіки продиктоване самою сутністю функціонування економічної системи, а предметом дискусії між лібералами й прихильниками твердого широкомасштабного підходу до державного регулювання економіки є не питання про присутність держави в економіці взагалі, а лише питання про мінімально необхідні й максимально припустимі межі інтервенцій держави в економіку, про форми таких інтервенцій, тому що навіть у ситуації "laissez faire" межі державного сектора будуть відповідати мінімальному набору чистих суспільних благ, індивідуальне виробництво яких неможливе внаслідок величезних позитивних зовнішніх ефектів.

Дії з управління трансакційними витратами, що мають великий зовнішній ефект, окремі економічні суб'єкти здійснити не в змозі. Відповідно з'являється необхідність формування механізму управління трансакційними витратами державою. І основна функція держави в цьому контексті — створення ефективних інститутів.

Окремі суб'єкти можуть управляти трансакційними витратами тільки в межах існуючих інституціональних рамок. Зниження загальної "планки мінімуму" трансакційних витрат відбувається за рахунок появи більш ефективних інститутів. Однак, слід зазначити, що можливість впливу на даний процес у держави обмежена тільки формальними інститутами. Неформальні інститути створюються людьми також з метою структурування взаємин і зниження трансакційних витрат, але процес їхнього створення є важкорегульованим і формується протягом тривалого часу.

Структура та динаміка трансакційних витрат свідчать про ступінь досконалості ринків і наявність необхідних інститутів, одночасно формуючи суспільний попит на них.

Інститути мають властивості суспільних благ, що забезпечують економічних агентів необхідною інформацією для здійснення координації й досягнення взаємовигідного результату. Властивість несуперництва інститутів як суспільних благ проявляється в можливості використання правил одним економічним суб'єктом без зменшення корисності іншого економічного суб'єкта, більше того, інститути дозволяють заощаджувати на витратах одержання інформації про наміри контрагента. Невиключність характеризується відкритим доступом у використанні правил [5, с. 71].

Створення ефективних формальних інститутів передбачає зниження трансакційних витрат на макrorівні, і вигоди в результаті такого зниження поширюються на всіх економічних агентів або більшій групі. У першому випадку можна говорити про інститут, що являє собою чисте суспільному благо, у другому — про змішане суспільне благо.

Формальні інститути, по суті, є замінником неповних контрактів, у яких неможливо прописати всі можливі умови, що виникають у процесі здійснення трансакції. Формальні інститути створюють сприятливі умови для здійснення неперсоніфікованого обміну, прописуючи, зокрема, відповідальність виробника за продукт, що неможливо передбачити в рамках контракту. Мова йде про необхідність створення в рамках неперсоніфікованого обміну умов для появи так званих "обережних продавців", через те, що споживач не має часу не тільки для прочитання контракту, але й найчастіше немає можливостей для розуміння тонкостей контракту.

Відповідно до підходу Д. Норта, розходження у функціонуванні економічних систем визначається, у першу чергу, тим, наскільки успішно конкретна інституціональна система знижує трансакційні витрати [3, с. 120]. Нездатність суспільств до розвитку ефективних інститутів є причиною низького рівня розвитку в більшості держав третього світу.

На думку Д. Норта, найбільш явним вираженням ефективності інституціонального середовища є рівень кредитного проценту на ринку капіталу. Якщо проаналізувати розходження в рівнях процентних ставок, то виходить, що за інших рівних умов найбільш ефективне інституціональне середовище склалося в таких країнах, як Японія, Нідерланди, Фінляндія (2,16, 3,46 і 4,47% відповідно). Досить ефективне інституціональне середовище склалося в країнах, що мають рівень процентної ставки в межах 5—9,5%. До їхнього числа належать такі країни, як Великобританія (5,33%), Швеція (5,53%), Італія (5,58%), Австрія (5,64%), Франція (6,36%), Канада (6,64%), Бельгія (6,71%), Данія (7,1%), США (7,99%), Німеччина (8,81%). Процентна ставка по кредитах в 5,58% у Китаї [6], на думку фахівців, не може бути визначальним індикатором ефективності інституціонального середовища; у цьому випадку необхідно враховувати додаткові фактори. Країни, що мають процентну ставку по кредитах більше 10% можна охарактеризувати як держави з незадовільним інституціональним середовищем.

В Україні недосконалість інституціонального середовища можна пояснити перехідним процесом, що супроводжується збільшенням рівня експліцитних трансакційних витрат. Таке положення речей у вітчизняній економіці пов'язане з високими інвестиційними ризиками, низькою привабливістю довгострокового кредитування,

відсутністю механізму державних гарантій, низьким рівнем довіри суспільства в цілому до фінансових інститутів, орієнтацією банків на короткострокове кредитування оборотного капіталу торговельних організацій, високі норми обов'язкових резервів.

Економіка, що трансформується, визначається переходом від стану "єдиної фабрики" до ринкового господарства, зумовленим зміною переважних типів взаємодій господарюючих суб'єктів. Економічні функції держави до початку реформ в Україні були зведені до мінімуму, тоді як ефективний ринковий механізм може бути створений тільки за активної участі держави.

Необхідність втручання держави в економіку пояснюється не тільки перехідними процесами. У цей час констатується збільшення уваги до ролі держави, як і в 40-і роки ХХ ст. На сучасному етапі пильна увага до ролі держави зумовлюється рецесійними тенденціями в розвинених державах "загального добробуту", "економічним дивом" у країнах Східної Азії, а також збільшенням числа надзвичайних ситуацій. В умовах глобалізації й демократизації звужуються можливості "довільної й волюнтаристичної поведінки" національних держав.

У цей час поряд із застосовуваними технологіями важливу роль відіграє інституціональне середовище, що зумовлює можливості довгострокового економічного зростання. При досить високому рівні технічного розвитку в епоху інформаційного суспільства на перший план виходять проблеми більш ефективної організації, де не останню роль має здатність економічного суб'єкта мінімізувати трансакційні витрати. Здатність управляти трансакційними витратами в масштабах національної економіки дає значні конкурентні переваги.

Представник німецької економічної школи, що є джерелом інституціональної теорії, Ф. Ліст ще в ХІХ ст. писав про необхідність активної ролі держави в економіці. На думку Ф. Ліста, однією з основних цілей економічної теорії є визначення того, як "формуються продуктивні чинники цілих націй, як вони збільшуються, що їм сприяє" [2, с. 312], де на першому місці стоїть економічна роль держави. Найбільша потреба в державному регулюванні економіки особливо помітна в тих країнах, які внаслідок певних причин, відстають у своєму економічному розвитку. Ф. Ліст не перекреслював змісту англійської класичної школи політекономії, але зміщував акценти у бік вивчення саме національної економіки з її взаємозв'язками з зовнішнім світом.

Активна економічна роль держави необхідна не тільки відсталим країнам, як писав у свій час Ф. Ліст, але й економічно розвиненим країнам, де суспільні відносини максимально ускладнюються, а обсяг функцій, необхідних для виконання державою, зростає. Індивід уже не керується тим міркуванням, що "найкраще регулює та держава, яка

найменше регулює", і причина не тільки в тому, що в стані "laissez faire" періодично виникають економічні спади і присутнє безробіття.

Держава, як і ринок, не позбавлена недоліків, що сприяють збільшенню трансакційних витрат. Виділяють наступні недоліки держави, які складно коригуються [4, с. 14]:

- недостатня інформованість;
- обмежений контроль над відповідною реакцією приватного сектора;
- обмежений контроль над бюрократією;
- обмеження, що накладаються політичним процесом.

Неоінституціональна теорія вказує на необхідність контролю за власними інтересами держави, які витісняють "нефункціональні статті" видатків (наука, утворення, культура) видатками на збір доходів і на власні потреби представників держави.

При здійсненні державної політики необхідно передбачати вторинні наслідки такої політики. Зокрема, необхідно враховувати вторинні наслідки при створенні преференцій для окремих груп.

Втручання держави в економіку може відбуватись двома шляхами:

1) держава може здійснювати так звані "фундаментальні реформи", підвищуючи якість інституціонального середовища; в рамках такої стратегії впливу відбувається зростання рівня системоутворювальних трансакційних витрат, що надалі повинно сприяти дійсному зменшенню трансакційних витрат і економічному зростанню;

2) держава може погіршувати якість інституціонального середовища, розмиваючи права власності, вводячи надмірні регуляції та адміністративні бар'єри, що викликає зростання стагнаційних трансакційних витрат країни.

Таким чином, у результаті деталізації трансакційних витрат залежно від суб'єктів взаємодії й аналізу впливу держави на економічну систему, насамперед, за допомогою створення ефективних інститутів, можна визначити основні напрями та принципи втручання держави в економіку з метою управління трансакційними витратами:

- державу варто розглядати як суб'єкт, що має значні можливості із широким набором діючих регулятивних заходів, що дозволяють знижувати стагнаційні трансакційні витрати;
- з метою економії ресурсів, державі не слід втручатися в процес зниження трансакційних витрат, що забезпечується комерційною функцією;
- вигоди в результаті зниження трансакційних витрат повинні поширюватися на всіх економічних агентів або їх великі групи;
- держава повинна стимулювати створення саморегулюючих механізмів зниження трансакційних витрат;
- необхідно враховувати специфічні особливості держави як су-

б'єкта економічних відносин, для якого характерні діяльність у власних інтересах, і рентоорієнтовану поведінку посадових осіб;

— у загальному випадку підприємницькі кола зацікавлені в сильній державі, політичній стабільності, добробуті населення, що забезпечує стійкий платоспроможний попит, однак у кожному окремому випадку кожний поводитись опортуністично, уникаючи конкретних дій для досягнення бажаного стану суспільства; вирішення даної проблеми може здійснити тільки держава;

— функціонування ринкової економіки ґрунтується не тільки на економічних мотивах, важливу роль відіграють соціальні фактори, ступінь розвиненості суспільних інститутів, існуючий рівень довіри в суспільстві;

— існує необхідність в окремих випадках підвищувати рівень системоутворювальних трансакційних витрат з метою стимулювання переходу економічних агентів у сферу більш ефективних інституціональних рамок.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Деталізоване визначення змісту трансакційних витрат та способів їх зниження доцільно здійснювати на макрорівні, що відноситься до комерційної функції конкретного підприємства. Однак ефективний ринковий механізм може бути створений тільки за активної участі держави. Держава має значні можливості із широким набором діючих регулятивних заходів, що дозволяють знижувати трансакційні витрати. Головна функція держави в системі управління трансакційними витратами полягає в створенні ефективних формальних інститутів і діючої системи їх підтримки, що дозволить зменшувати рівень стагнаційних трансакційних витрат на фоні загального зростання трансакційного сектору країни.

Література:

1. Бьюкенен Дж. М. Границы свободы. Между анархией и Левиафаном // Сочинения / Пер. с англ. Серия "Нобелевские лауреаты по экономике". Т. 1: Фонд экономической инициативы; Гл. ред. кол.: Нуреев Р. и др. — М.: Таурус Альфа, 1997. — 560 с.
 2. Майнбурд Е. М. Введение в историю экономической мысли. От пророков до профессоров. — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Дело, 2000. — 560 с.
 3. Норт Д. Институции, институциональная экономика и функционирование экономики / Д. Норт; [пер. з англ. Т. Дзюби]. — К.: Основи, 2000. — 198 с.
 4. Стігліц Дж. Е. Економіка державного сектора. — К.: Основи, 1998. — 486 с.
 5. Шаститко А. Условія і результати формування інститутів / А. Е. Шаститко // Вопросы экономики. — 1997. — № 3. — С.67—81.
 6. <http://www.ukrstat.gov.ua>
- Стаття надійшла до редакції 19.02.2010 р.